

PROHÁSZKA LAJOS UTOLSÓ VÁLSÁG-ESSZÉJE

Prohászka Lajos (1897–1963) a két világháború közötti magyar szellemi élet talán legcsendesebb alakja volt. A '20-as évek közepének németországi tartózkodása a filozófiai és kulturális kérdések szelemtörténeti, életfilozófiai és főképp kultúrfilozófiai megközelítése felé terelték. A tulajdonképpen egész életében magányosan élő Prohászka a „krisztianizált antik örökség” (Tőkéczi László) iránti fogékonysága a katolikus hagyomány és a görög-római klasszicizmus összekötésére ösztönözte. Ez egészült ki a korai '20-as évek metafizikai szövegein (A formák dialektikája, 1927) is már érződő krizeológiai érzékenységgel, amely a következő évtized utolsó harmadától olyannyira megerősödött, hogy Prohászka egészen egyedülálló moralista válságíróvá vált. Ösztönös idegenkedése az ideológiáktól, a tömegtársadalomtól és az élet transzcendencia nélküli racionalista megoldásától oda vezetett, hogy Prohászka – aki Platón, Ciceró és Pascal olvasása mellett a német idealizmus rabja és a zongorajáték mestere volt – az európai kulturális hanyatlással szembenézve a klasszikus és keresztény értékek felújítását, pontosabban egyéni elmélyítését javasolta.¹

1914-es magánnaplójában írja: „Kevesebbet tervezni – többet gondolkodni”.² A fiatalkori aforizma rejtett parancsa később teljes egészében kibomlik az életmű létrehozása során. Prohászka kezdetben az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa (1923–28) és a Nemzeti Múzeum munkatársa (1923–26) volt, majd életre szóló élményt jelentő utazást tett a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként Berlinbe, ahol megismerkedett kora legjelentősebb kultúrfilozófusával, Eduard Sprangerrel, akivel évtizedeken át levelezik majd. Hazatérése után az Egyetemi Könyvtárban dolgozott (1928–34), ezzel egy időben Pécsen, majd Budapesten a pedagógia és a filozófia tanárává habilitált (1929, 1930). 1927 jelenti a nagy áttörést, amikor a Magyar Paedagogiai Társaság és a Magyar Filozófiai Társaság tagja lett. Ezt követően ível fel a pálya, amelyet két fontos értekezés közjétele segít. Az élet mint tett és mű (1926) a rangos Athenaeumban jelenik meg, a filozófiai életben való elismertségét a Minerva által kiadott Vallás és kultúra (1928) biztosítja, amely a nietscheiánus vallásfilozófus, Leopold Žiegler kritikáját adja. Prohászka a bírált szerzővel és Hans Freyerrrel is levelezésbe kezd az évtized végétől.

1930-tól a budapesti egyetem magántanáráként dolgozott, ugyanekkor a Magyar Filozófiai Társaság másodtitkára lett, majd 1931-től 1940-ig ő szerkesztette az intézet lapját, az Athenaeumot. 1933-ban a társaság főtíkára lett, ami nemcsak a lapszerkesztéssel együtt járó cím, hanem a tényleges szakmai elismerés bizonyítéka volt. A lap igazi szellemi fejlődése egyértelműen Prohászka alatt indult el, hiszen a nagy gonddal és megfelelő szakértelemmel dolgozó filozófus minden irányzat számára nyitott, de a szellemi és stilisztikai igényességre mindenkor érzékeny folyóiratot gondozott. Ennek szép példája volt, amikor közölte a tudományos életben sokáig mellőzött Kerényi Károly klasszika-filológiai írásait, valamint hogy ő szerkesztette a német nyelvű Pauler-émlékkönyvet (1936). Kornis Gyula 1940-ben azzal méltatta Prohászka lapszerkesztői tevékenységét, hogy „az

¹ A nem túl széles Prohászka-recepcióra vonatkozva lásd TÖKÉCZKI László: *Prohászka Lajos, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1992* (Magyar Pedagógusok); FALUDI Szilárd: *Prohászka Lajos és életműve*, Ma és Holnap 1993/3.; LACKÓ Miklós: *Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos, Történelmi Szemle* 1998/3–4.; PERECZ László: *Az élet mint tett és mű. Prohászka Lajosról, Világosság* 2000/11–12. Saját kutatásunk egyelőre kéziratban lévő megállapításaira (Tragédia és humánium. *Prohászka Lajos válságtelmezése*, 2008) is támaszkodtunk.

² PROCHASKA Lajos: *Háziszabályok*, Budapest, 1914. március 2., 6. (Egyetemi Könyvtár Kézirattára [a továbbiakban: EKK], F 103/X/7d.)

Athenaeum az ő keze alatt felvirágzott”,³ ami valóban nem pusztán tiszteletkőr volt a leköszönő ex-szerkesztő előtt. Prohászka, aki ekkor már rendes egyetemi tanár, 1939-ben a „neveléstudomány nagyműveltségű munkásaként” az MTA II. oszt. A osztályának levelező tagja lett.⁴ Székfoglalóját 1941 őszén tartotta meg (amely A Platonista Cicero címen meg is jelent a következő évben), Kornis Gyula ekkor úgy üdvözölte őt, mint aki az élet szellemi természetét elementárisan felismerve, filozófiai és tudományos munkásságában ezt is igyekszik megvalósítani.⁵ 1939-ben a Magyar Pédagogiai Társaság elnöke lett, az intézmény lapjába, a Magyar Paedagogiába 1914 és 1944/46 között rendszeresen írt is. 1938 és 1940 között az Egyetemi Élet című felsőoktatási lapot szerkesztette. A Pázmány Péter Tudományegyetem pedagógiai tanszékére 1935-ben nevezték ki nyilvános rendkívüli egyetemi tanárnak.

Első könyve mai szemmel nézve nehezen olvasható — helyenként egyenesen olvashatatlan —, de a magyar nemzetkarakterológia szempontjából mindenképpen úttörő munka, amelynek többszörös kiadása a töretlen érdeklődés jele.⁶ A magyar szellemfilozófusok lapjában, a Minervában közli folytatásokban 1932 és 1935 között a végül 1936-ban könyv formában kiadott A vándor és a bujdosó, amely 1941-ben változatlanul jelent meg ismét, nem szűnő, ostoba félreértésekre alapozott kritikáknak adva ezzel tápot. A könyvet — számos kritika mellett — dicsérte Hamvas Béla, Németh László és Szerb Antal is. Prohászkanak a ’30–40-es években különösen pedagógiaelméleti és filozófiatörténeti dolgozatai jelentek meg, egyetemi előadásainak témái szerint a nevelélmélet és -történet, valamint a kultúrkritika mibenléte foglalkoztatta, különösképpen a modernitásnak az emberi lényegre módosító jelenségére koncentrálna. Pedagógiai munkásságának legtöbb eredményt hozó felismerése az volt, hogy a pedagógiát mint a filozófia külön, kultúrfilozófikus ágát fogta fel.

A ’30-as évek végén, ’40-es évek elején Prohászkat mindennél jobban izgatta a korszellem belső eszmei tartalma és annak az életre, főképp a közkerékcserre kifejtett káros hatása. Ennek eredménye a reprezentatív A mai világ képe című sorozat első kötetében megjelentetett (1938), majd 1943 során tovább bővített és könyv formában kiadott szövege lett, a végül 1945 tavaszán megjelent A mai élet erkölcse.⁷ A kötet minden — lelki eredetű — hibája ellenére a magyar válságtudat hű kifejezője és Prohászka konzervatív szemléletű krizeológiai útjának dokumentációja volt. A kötet hatalmas parabolát vont az erkölcs fejlődése és hanyatlása fölé, amely világosan megmutatta, hogy az antik-keresztény humánus-hagyomány meghamisítása és elvetése milyen morális válságot idézett fel az ember lelkében, ami a szellemi és anyagi kultúra vonatkozásában a legrombolóbb hatással járt.

A kötet a II. világháborút közvetlenül követő időszakban jelent meg, és erős (szélső)baloldali kritikát kapott, hiszen kulturális konzervativizmusa és antimarxizmusa a könyv szerzőjét — minden náciizmus-ellenessége mellett! — visszatartotta a „progresszív erő” üdvözlésétől. Prohászka barátai — Kerényi Károly, Bisztyay Gyula, Moór Gyula stb. — ugyanakkor meglepéssel olvasták a kötetet. Miközben Prohászkat bírálatok és recenziókba rejtett kritikák érték, egyfajta mellőzés is tapasztalható volt már. Halasy-Nagy József, (át)érezve Prohászka helyzetét, a következőket írta neki: „Ami pedig a támadásokat illeti, azok pillanatnyilag lehetnek kellemetlenek és bosszantóak, de nem érik meg, hogy nyugalmadat megzavarják. Ma annyi a patentírozott demokrata, hogy a fogalmi zűrzavarnak ebben a korban, semmi sem lepheti meg az embert. [...] Szunyogcsipés. A szemtelen féreg ellen ne-

³ KORNIS Gyula: *Prohászka Lajos és az Athenaeum*, Athenaeum 1940/1., 1.

⁴ Akadémiai Értesítő 1939. január–május, 9 és 24.

⁵ Akadémiai Értesítő 1941. május–december, 347.

⁶ *A vándor és a bujdosó*. 1. kiad.: Dunántúl, Pécs–Budapest, 1936; 2. kiad.: Danubia, Budapest, 1941; 3. kiad.: Universum, Szeged, 1990 (reprint); 4. kiad.: Lucidus Kisebbségkutatási Könyvek, Budapest, 2003 (reprint, bev. Niederhauser Emil).

⁷ 1. kiad.: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1944–45]; 2. kiad.: Universum, Szeged, 1991.

héz védekezni: el kell hát tűrni fölényes nyugalommal és stoikus lelkülettel.”⁸ Ez a tanács azonban ekkor már egyre kevesebbet ért. A felsejlő totalitárius rendszer szemében nem jelentett jót ugyanis az sem, hogy Prohászka 1946-ban a demokrácia elfajulásától, a humánus elnyomásáról és a nevelés konzervatív fekeiről beszélt a Magyar Paedagogiai Társaság előtt (*Demokrácia és humanizmus*, 1946), s már ekkor nyilvánvaló volt, hogy a baloldali progresszió őt is mellőzni akarja. 1946-ban még kinyomtatják *Történet és kultúra* című rövid füzetét, ám a *Hamvas* által szerkesztett sorozat, amelyben megjelent, már korábban éles kritikákat kapott balról. 1946–47 után Prohászka nem publikált többé, csupán néhány, fiókban maradó neveléstörténeti áttekintést ír. Ezekben az években középiskolai oktatásügyi téren tevékenykedett, miután 1946-ban újraválasztották a Magyar Paedagogiai Társaság elnökeként.⁹ 1947-ben, immár a legfelsőbb szinten is, elkezdődött a konzervatív szellemiségű tudósok elleni támadás, amelyet Lukács György nyitott meg, amikor álmegoldásokhoz hasonlítottta az „irracionalis polgári filozófiát”, amely a társadalmi összefüggések iránt nem érzékeny (sőt helyenként tagadja azokat), ráadásul a fasizmus gondolati előkészítőjeként funkcionál. Az ész trónfosztását megelőlegző gondolatmenetében Lukács konkrétan Prohászkát is megnevezi, akinek *A vándor és a bujdosó* című kötete „a magyar szellemtörténet legtisztább megnyilvánulása volt”, s mint ilyet, be kell sorolni a bűnbe esett tudományos teljesítmények közé.¹⁰ Prohászkát 1949-ben kényszernyugdíjazták, 1952-ben pedig a Tudományos Minősítő Bizottság méltatlannak ítélte tudományos fokozat elnyerésére, az indoklás szerint azért, mert „az Ön eddigi munkássága alapján tudományos fokozat odaítélésére irányuló kérelmét nem tartotta teljesíthetőnek”.¹¹ Egy rövid ideig tartó és elégtelen ál-rehabilitációt (1957-ben az MTA II. oszt. Pedagógiai Bizottságának tagja lett) kivéve az ’50-es években végig mellőzik, ráadásul régóta testi és lelki betegségek is gyöttrik, amelynek Kornis Gyulával és báró Brandenstein Bélával folytatott levelezésében fájdalmas sorokban ad hangot. Prohászkát 1962-ben a Pedagógiai Tudományos Intézet megbízta egy Horthy-korbéli oktatásireform-történet megírásával, de az soha nem készült el. A ’40-es évek végétől alkotott és kéziratban maradt munkáiból a pesszimizmus és a korkritika radikalizálódása olvasható ki. Csendsben, 1963. június közepén, Budapesten hunyt el.

Prohászka Lajos a kor németes (idealista) szellemfilozófiai áramlatába ugyan beilleszkedett, de önálló bölcséleti próbálkozásai épp annyira magukon viselik a sprangeri kultúrfilozófia, mint a mérsékelt hegelianizmus és a krisztianizált ógörög ember-ideál iránti szimpátia nyomait. Mindennél beszédesebb, hogy a Kerényi szerkesztette *Sziget-antológia* harmadik, 1939-es kötetébe írja utolsó, összefoglalónak szánt, humánus-fogalommal foglalkozó és meglehetősen hellenista szövegét (*Variációk a Kalokagathiaról*). Ugyanakkor azonban a szintén 1939-ben összeállított *Mi a magyar?* című antológiába nem kéri fel, noha abban Farkas Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* (1938) című, *A vándor és a bujdosóhoz* hasonlóan sokat bírált kötet szerzője is szerepelt. Érdekes lehet Prohászka társadalmi kapcsolataira is egy rövid pillantást vetni, amely háló csakis a tudományos élet reprezentánsaiból szövődött. Prohászka legjobb, legigazibb barátja Bisztray Gyula volt, akihez olyan szoros szálak fűzték, mint hajdani egyetemi társához, Kerényi Károlyhoz. Rajtuk kívül levelezésének leggyakoribb nevei báró Brandenstein Béla, Kornis Gyula, Halasy-Nagy József, a ’40-es évek közepétől Fülep Lajos. A ’20–30-as évek fordulóján Finánczy Ernővel, Pauler Ákossal és Thienemann Ti-vadarral bonyolított levélváltása dokumentálható.

*

⁸ Halasy-Nagy József levele Prohászka Lajoshoz, Szeged, 1946. november 7. (EKK, F 103/XI.)

⁹ Lásd *Magyar Paedagogia* 1944–46, 72.

¹⁰ LUKÁCS György: *A polgári filozófia válsága*, *Társadalmi Szemle* 1947/1., 38.

¹¹ Tudományos Minősítő Bizottság, Budapest, 1952. július 31. (EKK, F 103/X/3.)

Prohászka 1945 után jutott el több, már korábban felvetődő válasz kimondásához, például ahhoz, hogy a tömegessége okán feloldhatatlanná vált krízis társadalmilag meghaladhatatlan, főképp, mivel a szétbomlott közönség már nem vallásos; vagy ahhoz, hogy a válságon való egyéni vagy értelmiségi túljutás is csődbe juthat, mivel a nivelláció megfojtja az egyén kezdeményezéseit.

A mai élet erkölcsének kiadásával egyidőben, nyilván az erkölcsfilozófiai gonddal való további foglalkozás szándékával, Prohászka Shaftesbury morálfelfogását vette elemzés alá. A kéziratban maradt munkát tervezett folyóirata számára elkérte tőle Halasy-Nagy, aki a **Humanizmus és demokrácia** című előadására is igényt tartott. A lap végül nem jött létre, a Shaftesbury-tanulmány nem közölgetett, a beszéd pedig a Magyar Pedagógiában jelent meg. A Shaftesbury-értekezés klasszikus fogalom- és morálfilozófia-történeti értekezésnek készült, ám főként a szöveg elején és záró részében olyan, a jelenre utaló áthallásokat olvasunk, amelyek arra mutatnak, hogy Prohászka továbbgondolta A mai élet erkölcsé néhány fontosabb téziséét az angolszász-skót felvilágosodás szerzőjének interpretálása közben.

Nem tisztázott, hogy a szintén ezidőtájt, valamikor a '40-es évek utolsó harmadában készített rövid esszéje – a Szemközt a semmivel – egészen pontosan mikor íródott. A szöveg szintén A mai élet erkölcsének rokona, mondanivalójában világosabb és borúlátóbb. Prohászka kéziratban maradt esszéjének keletkezése leginkább levelei alapján határozható be. A Shaftesbury-tanulmány egészen pontosan 1944 júniusa és 1945 májusa között íródott, ezt követte a már fentebb említett előadás és a Történet és kultúra füzet. Az 1947-es évtől kezdve nagyobb kultúrfilozófiai szöveget vagy krizeológiai írást nem hozott létre, közlésére lehetősége sem lett volna. Ugyanekkor kezdődik – pontosabban valószínűleg újrakezdődik – betegeskedése, barátaitól elszigetelődik, a politikai légkör pedig kifejezetten nyomasztja. 1947 őszén be akarták vonni egy etikai tanszék felállításába, Kerényi pedig „erkölcsbölcseleti műve” svájci kiadásán dolgozott, de egyikből sem lett semmi.¹² Ezt követően valószínűleg súlyos beteg lehetett, ami minden szempontból megviselte. Egy levelére adott válaszból kiderül, hogy fél évig tartó betegség után, 1949 vége felé engedték haza a kórházból, de lelkileg megrokkant.¹³ Az '50-es évek tragikus állapotát Kornis Gyula hozzá írott leveleiből ismerjük. 1953 végén például azt írja Prohászkanak: „Fáj, hogy háromnegyed éve – mint írod – egy sort sem írtál. Azt hittem, hogy zeneesztétikai tanulmányodon, amelybe nagy kedvvel fogtál, állandóan dolgozol.”¹⁴ A '40–50-es évek fordulóján Prohászka úgy próbált menekülni a szorongatott, az egzisztenciális megélhetését is kockáztató helyzetből, hogy külföldi felkéréseknek engedett. A zürichi Artemis Verlag Cicero filozófiai műveinek lefordítására kérte, amely azonban nem került kiadásra, noha 1947 és 1950 között dolgozott rajta. Az 1949. év második felében öt sújtó betegség komolyan befolyásolta a munkában. 1947-ben – Mindszenty közbenjárására! – a Salzburgi Egyetemen működő katolikus neveléseméleti folyóirat szerkesztője kereste meg, 1949 tavaszán pedig Cincinnatiből írtak neki, hogy egy pedagógiai világenciklopédia számára foglalja össze a magyar vonatkozásokat. Mindezek arra utalnak, hogy Prohászka 1947-től kezdve bizonytalan helyzetbe került, amelyet hangulatilag megelőzött 1944–46-ban keletkezett szövegeinek pesszimizmusa. 1948-tól egyéni krízise mind mélyebbé vált: ezt követően jelentkezett betegsége, kiteszítetták a tudományos közéletből, itthon elszigetelődött. Nagyon valószínű, hogy ebben a helyzetben írta utolsó válság-esszéjét, amely híven a krízis prohászka megközelítéséhez, a transzcendenciától való elszakítottágban, a válságmeghaladás válságba kerülésében, a társadalom és a kultúra tömeges méretű, döbbenetes hanyatlásában látta a nihilizmus – vagyis a semmi aktívá válásának – okait.

¹² Ismeretlen levele Prohászka Lajoshoz, Budapest, 1947. szeptember 25. (EKK, F 103/XI.); Kerényi Károly levele Prohászka Lajoshoz, Tegna, 1947. október 23. (Uo.)

¹³ Melich János levele Prohászka Lajoshoz, Budapest, 1949. november 13. (Uo.)

¹⁴ Kornis Gyula levele Prohászka Lajoshoz, h. n., 1953. december 22. (Uo.)

Az ELTE Egyetemi Könyvtárának kéziratárában őrzött Prohászka-hagyatékban található a kérdéses szöveg. A feldolgozó szerint 1948 körül íródott; ennek helyességét az előbb igyekeztünk igazolni. A szöveg 11 oldalas, az eredeti tízoldalas szövegbe Prohászka később még egy fél oldalt beszúrt. Az esszé valószínűleg nem befejezetlen, mert kereknek tűnik, a végén nem szakad meg/felbe, és utólagos javításai is letisztázott változatra utalnak. A szöveg – Prohászka '30-as évek elején kezdett szokásához hasonlóan – a könyvtár leselejtezett katalóguslapjainak hátoldalára íródott, de az 1945 előtti írásokhoz képest sokkal több benne a törlés, négy-öt soros kihúzások, átírt mondatok tarkítják.

A kézzel írt szöveget eredeti helyesírással közöljük, a jegyzetekben csupán a legfontosabbakra utalunk, a szövegben pedig csak nagyon rövid magyarázatokat és az eredeti oldalszámokat adjuk meg, szögletes zárójelben.

A szöveg nagy átéléssel, őszinte, egzisztenciális mélységben átérzett válságtudatban íródhatott, hiszen Prohászka „sterilitása” (Németh László), azaz önmagát a szövegtől távol tartó modora a végén megszakad, és önreflektivitásra utaló soroknak ad teret. Az esszé érdekessége, hogy az értelmiségi válságmegoldások materialista és ideologikus változatait (pszichoanalízis, egzisztencializmus, marxizmus) elutasítja, de a „céltalan heroizmust” is elítéli. Kérdéses azonban, hogy ez alatt mit értett. Korábbi műveiben is távolságot tartott ugyan a nietzschei voluntarista létszemlélettől, de 1945 után ennek jelenléte korántsem volt jellemző a hazai értelmiségre. (Egyúttal e szellemi áramlatok megnevezése jelenti a szöveg időbeli elhelyezéséhez az egyetlen, bár nem elégséges fogalmi fogódzót.) Mindez általános kiábrándultságra, kiüttalanságra és tanácstalanságra utal, nemcsak a válság kozmikus, hanem egzisztenciális valóságával kapcsolatban is. Prohászka szövege – úgy véljük – annak a folyamatnak a vége és végső realizálása, hogy azok a kapcsok, amelyek jelenléte óta az embert a transzcendenciához fűzik, nem szakíthatók el anélkül, hogy a magány nyomán előálló kétségbeesés ne tegye végleg elviselhetetlené a léte.

[Prohászka Lajos]

[1] SZEMKÖZT A SEMMIVEL¹⁵

Le vrai éloquence se moque de l'éloquence; la vraie morale se moque de la morale; c'est-à-dire que la morale du jugement se moque de la morale de l'esprit, qui est sans règle.

Pascal¹⁶

Az erkölcs kérdései újabban ismét a filozófiai érdeklődés homlokterébe kerültek. Nem abban az értelemben, mintha különösebb nyomatékkal vetnők fel őket a múlthoz képest, hanem inkább úgy, hogy mindazokat a megoldási kísérleteket, amelyek korábban felmerültek, ma bizonytalanoknak, ki nem elégtőnek érezzük. A világrengések sora,

¹⁵ A cím eredetileg *Szemben a semmivel* volt, amit a szerző a fenti, végleges változatra javított.

¹⁶ Prohászka a Pascal-mottót a cím fölé, a jobb felső sarokba írta, mi csupán a ma szokásos tagolási rend szempontjából változtattunk ezen. A mottó szövege magyarul így hangzik: „Az igazi szónok nem törődik a retorikával, az igazi erkölcsös nem törődik erkölcsi törvényekkel; azaz az erkölcsös embert nem érintik az ész szülte morális törvények, hiszen az erkölcsösségnek nincsenek [efféle] törvényei.” (Blaise PASCAL: *Gondolatok*, bev. François Mauriac, ford. Fónagy Iván, Bibliotheca, Budapest, 1943, 128.)

amely a polgári kultúra süllyedése óta rendre szétmállasztotta szellemiségünk talapzatait, az erkölcsi élet terén idézte elő a legnagyobb pusztulást. Az erkölcsi szabálykönyvek ezért hitelüket veszítették, erkölcsstani elmélkedésünk pedig mind gyökértelenebbé vált. Bizonytalannal nem első ízben történt ez így. Csak az antik világ bomlására vagy a középkor alkonyára kell emlékeznünk. Ekkor is az erkölcsiségben mutatkozott meg leginkább a [2] régi világkép szétesésének hatása. S ahogy amott, a hellenizmus filozófiai iskoláiban, kivált a stoában, az általános bizonytalanságnak mintegy ellensúlyozásaként, szembeszökően az etikai elmélkedések kedve lángolt magasra, úgy emitt, a középkori kultúra elhanyagolásának tudvalevőleg a reformáció mozgalma [olvashatatlan szó] jellemzően a vallásosság erkölcsi elmélyítésével iparkodik gátat vetni.

Napjaink újra éledő etikai eszmélkedését is valaki e régi nagy történeti fordulatok hasonlóságára foghatná fel. A költői szólam talán valóban igazságot fejez ki: ahol legnagyobb a veszedelem, ott van legközelebb a segítség. Ámde emitt is, amott is (mint általában a szellemi életnek minden korábbi válságában) volt valami lényeges különbség a mai helyzettel szemben: a bizonytalanság ugyanis akkor csak a társadalom aránylag vékony felső rétegét emésztette, a nagy tömegek ellenben hívők voltak, vagy legalább is a valamiben való hitre és a hit megkötéseire fogékonyak.

Ma ellenben a tömegek épp ezt a hitre való fogékonyaságukat veszítették el, mégpedig úgyszólván teljesen. [3] Ha Pascal ma az ember állapotáról töprengene, bizonytalannal nem találna benne mást, mint a falánk és rakoncátlan állatot. Mintha maga az egész világ-egyetem, benne öntudatra ébredt kihajtásával, az emberrel együtt valamilyen ősi állapotába esett volna vissza. Aki ma figyelemmel körülnéz ebben a Khaoszban, annak azt kell látnia, hogy mindenfelől primitívebb emberi megnyilvánulások öltögetik felje nyelvüket, mint az erkölcsi és általában a szellemi életnek bármely korábbi forradalma idején. Természetszerűleg fel kell vetődnie ezért a kérdésnek, hogy mi idézte elő életünknek ezt a szörnyű bizonytalanságát? Hogyan jutottunk el idáig, ahonnan úgy látszik, hogy már semerre sem visz többé út?

Röviden szólva két okát jelölhetjük meg, mindkettőre külön-külön már sokszor rámutattak. Az egyik az emberi tevékenység tudatosává válásának korábban soha sem ismert mértéke. Ez a folyamat kivált a felvilágosodás óta vett rohamos iramot, mai életünk általános irányát tekintve pedig bizvást szociális kiszélesedéséről, hovatovább szocializált formáiról szólhatunk. Ennek következtében azonban az erkölcsiség majdnem teljességgel elvesztette ösztö- [4] nösségét s célszerűsége merőben az élet racionális berendezkedéséhez igazodik. Az, amit büszkén erkölcsi autonómiának szoktunk nevezni, sokszor be nem vallottan nem egyéb, mint e racionális feltételek előtt való meghódolás, vagy éppenséggel tárgyi okoknak személyes érték-szemponatokkal való leplezése. Más szóval a mai ember nagyon is hajlik arra, hogy cselekvésének a nagyváros és az életritmusában hozzáidomult társadalom, az ipar, a technika, a közlekedés szükségszerűségeiből nőtt mértékeit immanensekként fogja fel, vagyis olyan törvényekként, amelyeket önmagában, lelkiismerete mélyén talál. A marxizmusnak ebből a szempontból valóban igaz van: de csak éppen erre a mai emberre nézve, nem pedig az emberre általában. Csakis ez a mai emberi species képes arra, hogy vágyait és reményeit csupán szükségleteiig ter-

jessze, hogy a személyes mozzanat, a természet, általában az egyszeri, nem ismétlődő konkrét valóság iránt minden érzékét elvesztve üres szkémákat végső értéküknek minősítsen, hogy még csodavárását is absztraktta merevítse, s ha mégis csalódik benne, [5] ha rájön a ráció elégtelenségére, menten nemcsak korának, hanem mélyen emberi létének színvonala alá süllyedve pokoli rombolásban élje ki magát. Várhatunk-e bizonyosságot a moráltól akkor, amikor már szemléleteink is absztraktumokra irányulnak, amikor az erkölcsiség finom, szinte fluidumszerű levegőjét is már reflektálatlan szívjuk magunkba, amikor erkölcsi szokásunkat, magatartásunkat mélypszichológiával,¹⁷ néprajzzal, szociológiával gyökértelenítve „exakttá”¹⁸ iparkodunk tenni s amikor még erkölcsi meggyőződéseink is csupán „ideológiák”. Eligazítani itt az élet különböző könnyebb-nehezebb helyzeteiben valóban már csak a nagy szkémák tudnak, de ezek is természetesen csak úgy, mint ahogy a fogaskerék kap meg bennünket s ragad magával ellenállhatatlanul, eltéríthetetlenül a maga útján. Mozgunk-e vajon a kerekek közt, vagy csak ezek mozgatnak bennünket? Csak a forgás szüneteiben látjuk, hogy a kerekek – vagy ha tetszik: a szkémák – küllőihöz csupa korrupció és pusztulás tapad. Ha valakinek ez nem tetszik, golyót röpíthet agyába, mint Kirilov, ha „ördögös”, azaz aktív természetű, [6] vagy pedig feleségül veheti házvezetőnőjét, gyermeket nemzhet vele, elhízhatik s végül meghalhat unalomban és utálatban, ha passzív lelkű, mint Oblomov.¹⁹

Nehéz dolog eldönteni, hogy a tudatosságnak ez az elhatalmasodása életünkben és cselekvésünkben vajon az emberi természet alkalmazkodásának eredménye-e a rációval megfékezett és igába hajtott tárgyi világhoz, vagy pedig saját belső ösztönzéseiből folyt, [vagysis] ez volt fejlődésének elkerülhetetlen iránya, és éppen ez a fokozottabb tudatossága tette a tárgyi világ urává. De akár ok, akár okozat volt is, tagadhatatlan, hogy ennek nyomán maga is [ti. az ember] töből megváltozott. S újabban ugyancsak gyors iramban változott, néhány rövid évtized alatt gyorsabban, mint régen talán századok alatt. A mai ember már feltűnőleg más, mint az akár csak egy század előtti. Más nemcsak az érdeklődésében, a szokásaiban, az eszméiben – ez minden korra, sőt minden újabb nemzedékre nézve így van –, hanem más az egyéni és társas ösztöneiben, más az intellektuális és morális képességeiben, más a cselekvéshez szükséges energiái kifejtési módjában, egyszóval: más a természetében, a szervezetében, talán már a szenzomotorikus rendszerében is. Hogy valahol törés következett-e be az emberi fejlődésben, mondjuk valahol végzetesen belegabalyodott abba a [7] formába, amelynek csomóit saját erejéből meg akarta oldani s nem tudott mást, minthogy elmesse maga mögött a fonalat, s ennek tulajdoníthatjuk megváltozásának mindezeket a jeleit; vagy pedig csakugyan olyan ugródeszkára került éppen a közelmúltban, ahonnan egészen új lehetőségek felé lendülhet,

¹⁷ Prohászka itt a freudi pszichoanalízisre gondol, amelyet *A mai élet erkölcsé* (1944) c. munkájában élesen elítélt és a vallástalan modern kultúra egyértelmű jelének tartott.

¹⁸ egzakttá

¹⁹ Prohászka először Dosztojevskij *Ördögök* (1872) c. nagyregényére utal, amelyet a válságirodalom kedvelt krízis-szövegeként (is) olvasott. A műben az ateista-nihilista Kirillov azt mondja, hogy az igazi Isten-gyűlöletet az, amikor valaki lelkiismeret-furdalás nélkül öli meg magát, mert a teremtett élet önkéntes megsemmisítése arcul csapja a Teremtőt. Az *Oblomov* (1859) c. Goncsarov-regény semmittevő főszereplője pedig a lusta, „felesleges ember” példája.

mint ahogy az optimizmus filozófiája meggyőződéssel hirdette: azt a kérdést ne bolygassuk fel ezúttal. Megváltozása mindenestre a legszorosabban összefügg egy másik mozzanattal, s ebben jelölhetjük meg a mai élet bizonytalanra válásának második okát: t. i. egyedüllétével. Az ember még soha sem érezte magányosságát oly intenzíven, soha sem ébredt rá oly vigasztalanul arra, hogy egészen egyedül van ebben a szörnyű csillagtalan sivatagban, a mindenségben, amely részvtlen egykedvűséggel körül fogja, mint éppen ma. Kétségkívül egy kissé kockázatos és nehéz dolog itt összehasonlítást tenni más korokkal, mivel érzelmi, hangulati minőségekről van szó s erre a mértékünk hiányzik, vagy legalábbis nem kínálik fel közvetlenül. Mégis, ha az emberi élet objektív megnyilvánulásából, koronkénti szellemi termékeinek sajátos jellemző vonásaiból [8] következtetünk vissza a létrehozó lelkiségben uralkodó szándékokra, ha inspirációjuk motívumait és alkotó tényezőit vesszük tekintetbe, meg kell állapítanunk, hogy az ember valóban még soha sem érezte magát oly egyedül s elhagyatva a mindenségben, mint ma. Pascal szavai a végtelen terek örökös csendjéről, amely borzalommal tölt el,²⁰ ma tömegélményt fejeznek ki. S hit nincs többé, amely ezt a borzalmat enyhítené. Nemcsak a tudomány, hanem az élet gyakorlata is csak arról győzi meg a mai mindennapi embert, hogy a lét valahol értelmetlen kezdetekből fakad és a halálba zuhanással végződik. A rövid közjátékban pedig, amely a két végpont közt leperreg, jóformán még körül sem tekinthetünk, mert ezalatt is kölcsönösen egymás létét nehezítjük, egymásnak ártunk, egymást pusztítjuk, úgyhogy amikor itt kell hagynunk a nézőteret, még csak azt sem mondhatjuk, hogy érdekes látványban volt részünk. [8b] Valóban a komédiának nemcsak az utolsó felvonása szörnyű, mert „földet szórnak a fejünkre és örökre vége mindennek”, hanem ocsmány és visszataszító minden egyes jelenete is. S még csak fokozza a szörnyűséget, hogy eközben nincs miben megfogóznunk s hogy ennek a sivárságnak az érzése ma a legegyszerűbb, a pusztán tömegszervezetben élő embert is áthatja. Az a vékony réteg, amelyet lelkülete, tapasztalatai, hangulatai és töprengése eddig mintegy elrendeltek az életnek erre a sötét, tragikus szemléletére, amennyiben be[le]folyt a világ sorsának és az erkölcs tartalmának alakításába, mindig megtalálta pesszimizmusának ellensúlyozását a szellem világosságában, az értékeknek valóminő rendjében vagy akár a lélek bensőségében. [9] Ma ellenben ez a vékony szellemi elit céltalan heroizmust hirdet, kiábrándultan, hitetlenül vállalja az önfeláldozást, a nagy tömegek pedig lelkük gyökeréig nihilisták s kendőzés nélkül a „minden mind egy” lelkiismeretlen, önző elvét követik. A vitális tanácstalanság és aggodalom azonban mint *atra cura*²¹ mindnyájunknak egyformán ott terpeszkedik a feje felett, s az elitben mint egzisztencializmus, mint mágikus idő- és történet szemlélet, mint mélypszichológia vagy mint társadalmi utópia tör elő, a tömegben pedig a nyers élvezetkultuszban, az ösztönök cinikus felszabadításában és fékevesztett kielégítésében nyil-

²⁰ Prohászka több, ezt megelőző művében is idézi Pascalnak ezt a sorát, amelyre erősen rezonált saját egzisztenciális élménye. A sorok pontosan így hangzanak: „A végtelen tér örök csendje félelemmel tölt el.” (Pascal: *I. m.*, 81.)

²¹ szörnyű kín (lat.)

vánul [meg]. Mindez végelemzésben a mai ember elhagyatottságának érzéséből fakad, s látszólagos keménysége és „realizmusa” magatartásának egyéni kockázataiban, nagyobb vagy a korábbi időkhöz képest legalább is [10] feltűnőbb szervezőképessége pedig a társas élet viszonylataiban, csupán kompenzálja ezt az érzését, de nem tudja száműzni lelkéből.

[Kézrel írt eredeti. Forrás: Egyetemi (ELTE) Könyvtár, Kézirattár, F 103/II/8.]

(Közli és bevezette: Békés Márton)

Az Egyesült Államok Mezőgazdasági Minisztériumának családi munkatáborában, Caldwell, Idaho, 1941